

TÁRSADALMI LÉT ÉS TÁRSADALMI TUDAT AZ ÁTMENETI KORSZAKBAN

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1950. febr. 1-én tartott előadás)

ÍRTA: FOGARASI BÉLA (BUDAPEST) A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA RENDES TAGJA

I. A kérdés feltevése.

A dialektikus és a történelmi materializmus elmélete feltárja a lét és a tudat, a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának törvényszerűségeit. Az anyag elsődleges és a tudat másodlagos, leszármazott szerepe, a lét visszatükröződése a tudatban: a materialista elmélet alaptétele. Ebből következik a történelmi materializmus alaptörvénye: nem a tudat határozza meg a létet, hanem a társadalmi lét határozza meg a tudatot. A társadalmi tudat éppen úgy a társadalmi lét visszatükröződése, mint ahogy a tudat általában az anyagi lét visszatükröződése. A lét és a tudat viszonyának ezekből az alapvető törvényszerűségeiből kiindulva megmagyarázhatók e viszony alakulásainak különleges formái a történelmi fejlődés folyamán.

A lét és a tudat viszonyának *alapvető* törvényei a kapitalizmustól a kommunizmushoz vezető átmeneti korszakban is érvényben maradnak. De az átmeneti korszak sok új problémát vet fel. Lenin joggal hangsúlyozta, hogy nincs nehezebb, de nincs is fontosabb feladat korunkban, mint az átmeneti korszak dialektikájának kidolgozása. Hangsúlyozta azt is, hogy e téren a marxistáknak új utakon kell haladni, mert Marx és Engels művei e kérdésekre nem adnak és nem is adhattak konkrét választ. Nekünk ma könnyebb a helyzetünk, mert Lenin és Sztálin feltárták az átmeneti korszak alapvető törvényszerűségeit és tudományosan feldolgozták annak legfőbb problémáit.

De az átmeneti korszak minden egyes országban és minden egyes időszakban új és új kérdéseket tár elénk. Amint Lenin mondja, az átmeneti korszakon belül is külön átmeneti korszakokat, periódusokat kell megkülönböztetni.¹⁾ Ma a fejlődés a népi demokráciák országaiban az ilyen új kérdések egész sorozatát veti fel. Ha ezekkel a kérdésekkel az elmélet nem foglalkozik, úgy az elmélet elmarad a fejlődés mögött. Nem elég stereotip módon állandóan ismételni sem, hogy az elméletnek nem szabad a fejlődéstől és a gyakorlattól elmaradnia; ettől az elmélet még nem fejlődik. Nem volna érdemes magát a

¹⁾ »A jelenlegi politikai helyzetet elemezve azt mondhatnánk, hogy átmeneti korszakot élünk át az átmeneti korszakon belül. Az egész proletariátus diktatúrája átmeneti periódus, de jelenleg úgyszólván egy egész halom új átmeneti periódussal van dolgunk«. (Lenin Összes Művei) oroszul (XXVI. köt. 73. l. 3. kiadás).

tudat elmaradását a fejlődés mögött mint *elméleti kérdést* felvetni, nem jelentené-e ez már az első lépést az elmaradás megszüntetéséhez? Ilyen értelemben kísérletet teszünk arra, hogy mozgásba hozzuk ideológiai frontunk mai, nem egy tekintetben elmaradott állapotát. Ahhoz, hogy a kérdést helyesen megfogalmazzuk és tárgyalhassuk, először általánosságban foglalkoznunk kell a társadalmi lét és a tudat viszonyával. Azután e viszony alakulásával a kapitalizmusban, a szocialista társadalomban és a szocializmushoz vezető átmeneti korszakban. Ezen az alapon lehet tisztázni a tudat elmaradásának kérdését.

II. Társadalmi lét és társadalmi tudat.

A tudat kifejezés alatt a köznyelvben, valamint a szokásos tudományos irodalomban úgy az egyéni lelki életet, valamint az emberek *társadalmi* tevékenységének tudati kifejezését, tudatossá válását szokták érteni. A tudat e két jelentésének meg nem különböztetése sok fogalomzavar forrásává válik.

A marxizmus megkülönbözteti: 1. a társadalmi létet, 2. az egyéni tudatot és 3. a társadalmi tudatot. A társadalmi tudattól megkülönböztetett társadalmi lét nem egyéb mint a társadalom anyagi élete. Ebben az értelemben használja a társadalmi lét jelentését Sztálin alapvető művében (*»A dialektikus és a történelmi materializmusról«*), amelyre a következőkben támaszkodunk.

Az egyéni tudat és a társadalmi tudat megkülönböztetése igen fontos a marxizmus alapfogalmainak helyes felfogása szempontjából. Ezért hangsúlyozta az ideológia kérdéseire vonatkozó magyarázatában Engels, és még nagyobb szabadsággal Lenin, hogy az egyén tudata — az a tény, hogy érzékei, képzei, szenvedélyei, akarata, célkitűzései vannak, — még nem jelent társadalmi tudatot. Az egyének egyéni szempontból, egyéni tudatossággal bírnak s ugyanakkor társadalmi szempontból, társadalmi vonatkozásban tudattalanok maradhatnak. Ebben az értelemben írta Engels már 1844-ben a gazdasági életben megnyilvánuló vak természeti szükségyszerűséggel ható törvényről: »Olyan természettörvény ez, amely a résztvevők tudattalanságán alapul.«²⁾

A társadalmi tudat ebben a vonatkozásban annak tudata, hogy az emberek viszonyai társadalmi viszonyok. Ebben az értelemben különbözteti meg Lenin az anyagi társadalmi viszonyokat az ideológiai társadalmi viszonyoktól. Az ideológiai társadalmi viszonyok — szemben az anyagi társadalmi viszonyokkal — »olyan viszonyok, amelyek kialakulásuk előtt az emberek tudatán mennek át.« És Lenin a tudat kifejezéshez hozzáteszi: »Természetesen mindig a *társadalmi* viszonyok tudatáról van szó és semmi egyébről.«³⁾

A társadalmi tudat fogalma tágabb értelemben egyértelmű a *társadalmi tudatformák* fogalmával. Ezt a kifejezést Marx először az »Adalékok a politikai

²⁾ Engels: Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie. (1844.)

³⁾ Lenin: Kik a nép barátai? (Szikra. Budapest, 1947., 14. l.)

gazdaságtan bírálóatához» c. művéhez írott híres előszóban használja a következő összefüggésben: »E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, melyre egy jogi és politikai felépítmény emelkedik s amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg.« Az egyes meghatározott társadalmi tudatformák tartalmi összefüggése, összessége, egysége teszi ki a társadalmi tudatot.

Ebben az összefüggésben Marx egy bizonyos különbséget tesz a »felépítmény« és az annak *megfelelő* »tudatformák« között, de általában Marx és a marxista irodalom terminológiájában felépítmény, tudatforma, társadalmi tudat és ideológia kifejezések, mint egy általános, közös fogalomnak különböző, szinonim megnevezései szerepelnek. Így maga Marx: »A tulajdon különböző formáin, a társadalmi létfeltételeken különböző és sajátosan alakult érzések, illúziók, gondolkozásmódok és életfelfogások egész felépítménye épül fel. Az egész osztály teremtí és alakítja ki azokat anyagi alapjaiból és a megfelelő társadalmi viszonyokból.«⁴⁾ Az anyagi alappal és (anyagi) társadalmi viszonyokkal tehát szemben áll a tudatformák és tudatfolyamatok *felépítménye*.

Ugyancsak az 1859-es »Előszó«-ban Marx a tudatformák és az ideológiai formák kifejezést azonos, szinonim értelemben használja. Ezt a marxizmus irodalmában általánossá vált terminológiát követni fogjuk mi is. (Az ideológia fogalom, illetve a kifejezés jelentésváltozásáról részletesen később lesz szó.)

Az »Előszó«-ban Marx nemcsak általában határozza meg a reális alap és a felépítmény viszonyát, hanem feltárja azok *változásának* alapvető törvényszerűségét is: »A gazdasági alap megváltozásával az egész óriási felépítmény is lassabban vagy gyorsabban átalakul«.

Ez az óriási jelentőségű megállapítás elvileg magában foglalja *a tudat elmaradásának lehetőségét*. Marx kimondja, hogy a gazdasági alap megváltozása és a felépítmény megváltozása nem egyidejű folyamat. Ez a nemegyidejűség gyorsabb vagy lassúbb átalakulást foglalhat magában. Marx ezen a helyen nem részletezi, hogy milyen körülmények között válik a felépítmény átalakulása gyorsabbá vagy lassúbbá, nyilvánvaló azonban, hogy maga a lassú és a gyors átalakulás közötti megkülönböztetés nemcsak időbeli, *hanem elvi jelentőségű* is és ráirányítja figyelmünket ennek a különbségnek rendkívül messzeható, bizonyos körülmények közt döntővé válható, gyakorlati következményeire.

Az alap és a felépítmény viszonyának történeti, változó jellegét és történeti egymásutániségük különös nyomatékkal hangsúlyozza Sztálin is a nyelvtudomány kérdéséről írott rendkívüli jelentőségű cikkében.

»Minden alapnak megvan a neki megfelelő felépítménye. A hűbéri rend alapjának megvan a maga felépítménye, megvannak a maga politikai, jogi és egyéb nézetei és az ezeknek megfelelő intézményei, a kapitalista alapnak megvan a maga felépítménye, megvan a szocialista alapnak is. Ha megváltozik és meg-

⁴⁾ Marx: Der 18. Brumaire. (*Marxistische Bibliothek*. Berlin, 1927. S. 49.)

szűnik az alap, akkor ennek nyomán megváltozik és megszűnik a felépítménye, ha új alap jön létre, nyomában létrejön a neki megfelelő felépítmény.«

(Sztálin : A marxizmusról a nyelvtudományban.)

Sztálin cikke a felépítmény fogalmának értelmezését pontosabbá teszi azáltal is, hogy a felépítményt mint a politikai, jogi stb. *eszmék* és »a megfelelő *intézmények*« összeségét fogja fel. Ezen az alapon lehetségessé válik a felépítmény és az ideológia fogalmait terminológiailag is pontosabban elhatárolni, mint ez a marxista irodalomban eddig szokásos volt.

Ebben az összefüggésben kell a tudat elmaradásának jelentőségeit értelmezni.

Marx további nagyjelentőségű tétele, amelyet az idézett »*Előszó*«-ban hangsúlyoz az, hogy az átalakulás korszakát nem lehet saját tudatából megítélni, hanem ezt a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásaiból, a termelőerők és a termelési viszonyok összeütközéseiből magyarázni. Marx az egyéni tudat illuzionizmusával, önismeretének hiányával, illetve fordított, ferde önismeretével analógiába hozza egy-egy korszak társadalmi tudatát, annak leszármazott, másodlagos jellegét, ami szükségessé teszi, hogy az elsődlegeseiből, a társadalom anyagi életéből és annak ellentmondásaiból kiindulva — és nem önmagából — magyarázzuk meg a társadalmi tudatot.

De Marx nem elégedett meg a lét és a tudat *általános* viszonyának jellemzésével. Marx nagy érdeme az ideológia kérdéseinek tudományos vizsgálata terén éppen abban áll, hogy úgy, amint egy korszak, egy társadalmi alakulat : a kapitalizmus gazdasági törvényszerűségeit *konkrétan megvizsgálta*, mindenoldalú megvilágítás tárgyává tette, úgy ugyanennek a társadalmi alakulatnak az ideológiáját, nevezetesen a termelési folyamatnak a tudatban való visszatükröződését is konkrétan elemezte. »*A Tőke*« egyrészt magát a tőkés termelés folyamatát, másrészt a polgári politikai ökonómiát, mint annak ideológiáját tárgyalja. »*A Tőké*«-nek ezt a sajátosságát a marxista irodalomban sokáig nem vették eléggé figyelembe, holott maga Marx erre ismételtlen figyelmeztet, aláhúzván azt, hogy a munka alcíme : »A politikai ökonómia kritikája« egyrészt a tőkés *rendszer*, másrészt a politikai ökonómia tudományának kritikáját jelenti.

Az árutertermelő társadalomban az emberek gazdasági tevékenységüket nem mint az embereknek egymáshoz való viszonyait fogják fel, hanem mint a *dolgok*, a termékek viszonyait. Más az, amit és ahogyan az emberek csinálnak, tesznek, ténykednek és az, amit arról tudnak. A munka társadalmi jellegét a tárgyi látszat eltakarja. Az emberek nem tudják, hogy amikor cserélnek, akkor különböző konkrét munkájukat, mint egyenlő absztrakt munkát, egymásra vonatkoztatják, mint emberi munkát, egyenlővé teszik. »Nem tudják ezt, de ezt teszik.«⁵⁾

⁵⁾ *Marx* : A tőke. (Német kiadás, I. 40. l.)

Ez az alapja annak a messzemenő folyamatnak, hogy a tőkés rendszerben a termelés, mint társadalmi folyamat, az abban résztvevők tudatában ferdén tükröződik, fordítva jelenik meg, hamis, inadekvát tudat áll elő. Ezt a folyamatot Marx az árutermeléstől kezdve a tőkés termelés összefolyamatának minden fázisán át megvilágította. A tudati visszatükrözésnek ez a fordított, elváltozott, visszás (verkehrt) jellege nem *azonos* a tudat *elmaradásának* folyamatával, de szoros kapcsolatban áll vele.

De a két folyamat *kapcsolata* még nem jelenti a két folyamat *azonosságát*. Az a misztifikáció, az az álarcvilág, ködösítés, ami a fétisizmus következménye, hozzájárul a tudat elmaradásához, de nem *azonos* vele. Két folyamatról van szó, amelyek egymással összefüggnek. Az egyik, a tudat hamis, inadekvát, *elváltozott*, eltorzult jellege a kapitalizmusban, a másik a tudat kimondott *elmaradása*, az objektív változások mögött.

Marx egyik páratlan mélységű megállapítása, hogy a *tudomány* a munkatermék társadalmi »rejtélyét« (a fétisizmust) egy késői fejlődési szakaszában ugyan megfejti, de ez nem szünteti meg az áru, a pénz, a tőke fétisjellegét, a munka megjelenésének tárgyi-dologi látszatát. Ennek a marxi megállapításnak általános, messzemenő jelentősége van : a kapitalizmusban a társadalomtudományi igazság felismerése sem változtat azon, hogy a lényeg a termelésben résztvevők számára *továbbra is* mint fordított, eltorzult látszat jelenik meg, mert ez a látszat maga *szükségszerű* s megváltoztatásának egyetlen módja : magának a valóságnak, a termelés jellegének megváltoztatása. »A Tőke« egyik nagy felismerése abban áll, hogy a termelés és a tudat között beállott szakadék, elkülönülés, fejetetejére állítottság a tőkés termelés fejlődésével egyre fokozódik. A lét és tudat viszonyának eltorzulása a kapitalizmus legmagasabb és végső szakaszában, az imperializmusban, a monopolkapitalizmusban éri el tetőpontját.

Ha a tudat nem képes felismerni a kapitalizmus valóságát, a léteket egy adott helyzetben, akkor még kevésbé képes felismerni a lét *változását*, az egész tőkés termelés, a tőkés rendszer múltó, történeti jellegét. Amint Marx kimutatta, nemcsak a »köztudat«, a közönséges tudat, de a polgári gazdaságtan legkiválóbb képviselői, Smith és Ricardo sem voltak képesek felismerni a tőkés termelés történeti jellegét. Fokozott mértékben áll ez a kapitalizmus szellemi befolyása alatt álló köztudatra és a polgári tudományra az imperializmus korszakában. Ilymódon a köztudat és a polgári tudomány szükségszerűen elmarad a fejlődés mögött, például az imperializmus jelenségeit az imperializmus előtti kapitalizmus kategóriáival fogja fel, a szocializmus gazdasági törvényszerűségeit pedig régi kapitalista viszonyoknak megfelelő fogalmakon keresztül és azokba bele-szorítva értelmezi : ez egyes esetekben tudatlanság, más esetekben szándékos hamisítás következménye. Így Sztálin 1929-ben az agrártudomány kérdéseiről tartott híres beszédében leleplezte azokat az »agrárteoretikusokat«,

akik a Szovjetunió szocialista gazdaságának új törvényszerűségeit holmi örök egyensúlyelméletek, stb. alapján értelmezték.

III. Forma és tartalom, lét és tudat.

Sztálin számos vonatkozásban konkretizálta és továbbfejlesztette a történelmi materializmus elméletét a tudatról. Gondolatmenete a következő: az eszmei oldal fejlődését, a tudat fejlődését megelőzi az anyagi oldal fejlődése, a külső viszonyok fejlődése. Ez vonatkozik az egyéni tudat fejlődésére, de ugyanez áll a társadalmi tudatra is.

A társadalmi életben szintén először a külső viszonyok, az anyagi körülmények változnak meg, azután pedig ennek megfelelően változik az emberek gondolkodása, változnak erkölcei, szokásai és világnézete is.⁶⁾

A létet, az anyagi oldalt, a külső viszonyokat tartalomnak, az eszmei oldalt, a tudatot, stb. formának nevezhetjük. A társadalom anyagi léte, a gazdasági fejlődés — tartalom; a jog, politika, vallás, filozófia — ideológiai forma, felépítmény. »Az ismert materialista tétel: a fejlődés folyamatában a tartalom megelőzi a formát, a forma elmarad a tartalomtól.«⁷⁾ Ebből következik, hogy a forma, minthogy elmarad, sohasem felelhet meg teljesen a tartalomnak, az új tartalom egy ideig a régi formában jelenik meg. Azután egy bizonyos ponton összeütközés áll elő, meghasonlás a forma és a tartalom között. Sztálin kitűnően mondja: a forma és a tartalom nem általában meghasonlók, a meghasonlás a régi forma és az új tartalom között van, amely új formát keres.

Innen a gyakorlati következtetés: a nép erkölceit, szokásait, intézményeit, tudatát azáltal változtatjuk meg, hogy átalakítjuk a gazdasági viszonyokat, amelyen azok alapulnak és nem fordítva.

Az itt összefoglalt sztálini gondolatok szilárd alapot nyújtanak a tudat elmaradásának tudományos elemzésére, a szóbanforgó jelenségek tudományos megfogalmazására, más jelenségektől való megkülönböztetésére és ezzel egyszersmind megmutatják az utat a tudat elmaradásának megszüntetéséhez abban az értelemben, amelyben ez lehetséges és reális feladatot jelent.⁸⁾

A sztálini útmutatások alapján a lényeges kérdést így fogalmazhatjuk meg: a tudat elmaradása, a régi forma és az új tartalom meghasonlásában

⁶⁾ Anarchizmus vagy szocializmus? Sztálin Művei I. kötet 333. l.

⁷⁾ U. o.

⁸⁾ A terminológia egyértelműsége szempontjából, felesleges viták elkerülése céljából, meg kell jegyezni, hogy a »tartalom« és a »forma« kifejezéseknek ez a használata a lét és a tudat viszonyára vonatkozik. Más összefüggésben Marx az anyagi társadalmi élet keretén belül szintén használja a forma kifejezést (értékforma, pénzforma), amikor is a forma nem a tartalommal áll szemben, hanem az »anyagok« (Stoff), a társadalmi folyamat materiális szubsztrátumával. A forma és a tartalom megkülönböztetése, aszerint, hogy milyen összefüggésben lép fel, különböző értelmet nyerhet. (Különleges értelme van a forma és tartalom viszonyának a művészetben is!) Amikor tehát a következőkben forma és tartalom, tudatforma, ideológiai forma kifejezések szerepelnek, azok mindig a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyával kapcsolatban, az itt kifejtett összefüggésben értendők.

kifejezésre jutó elmaradás, csak az osztálytársadalmakra, konkrétan a kapitalizmusra jellemző-e, vagy a szocializmust, mint társadalmi alakulatot, mint társadalmi rendszert is jellemző jelenség e, vagy pedig a tudat elmaradása a szocializmus viszonyai között ugyan szintén megnyilvánul, de nem annak lényegéhez tartozó, nem abból szükségszerűen következő jelenség?

S ebben a kapcsolatban válik világossá és vizsgálható meg tudományosan az a kérdés, hogy mit jelent a tudat elmaradása a társadalmi fejlődés mögött az átmeneti korszaknak abban a szakaszában és formájában, amelyet a népi demokrácia képvisel?

A kérdés közvetlen tárgyalásához további előmunkálatok, a társadalmi tudatra vonatkozó elméleti megállapítások szükségesek.

IV. *Burzsoá spontaneitás és szocialista tudatosság.*

A társadalmi tudat marxi elméletének továbbfejlesztésében nagy szerepet játszott a munkásmozgalom történeti fejlődése, az új típusú marxista munkáspárt ideológiai előkészítése Lenin és Sztálin által. A tudat, az anyag legmagasabbrendű terméke, keletkezése akarattunktól független természeti folyamat. A tudat legalacsonyabb fokát ösztönszerű, ösztönös tudatnak nevezik. Átvitt értelemben a társadalmi tudat fejlődésében is ösztönös, ösztönszerű tudatról, ösztönösségről vagy spontaneitásról beszélünk, értve ez alatt azt, hogy ezen a fejlődési fokon a munkásosztály ösztönszerűen védi érdekeit, ösztönszerű mozgalmat folytat, spontán módon reagál az eseményekre, elnyomásokra, kizsákmányolásokra, nem rendelkezik szocialista tudattal, öntudattal és nem annak alapján cselekszik. A spontaneitás és a szocialista tudatosság, az ösztönösség és tudatosság e szembeállítására Lenin nevéhez fűződik.

»*Mi a teendő?*« című művében Lenin először dolgozta ki a *szocialista tudat* fogalmát. Ő állította fel azt a nagy horderejű tételt, hogy a munkásmozgalom önmagától a spontaneitás, az ösztönösség irányában folyik és a szocialista tudatot *bele kell vinni* a munkásság osztályharcába.

Sztálin 1904-ben a kutaizsi börtönből írott levelében elsőnek méltatta Lenin gondolatait a tudatról: »Lenin könyvében a legkövetkezetesebben alkalmazta Marx elméletét a tudat keletkezéséről«. Sztálin volt az, aki elsőnek mutatott rá arra, hogy a tudat, az ideológia fejlődésének helyes felfogása döntő elméleti és gyakorlati jelentőséggel bír a szocialista munkásmozgalom számára. *Új értelmet nyernek a tudatosság és a tudattalanság fogalmai.* Leninnél és Sztálinnál ez a két fogalom nem pszichológiai, hanem társadalomtudományi értelemben lép fel. *Spontaneitás annyi, mint tudattalanság* — mondja Lenin »*Mi a teendő?*« című művében. Az ösztönös mozgalom tudattalan, öntudatlan, nem abban az értelemben, hogy résztvevői ne rendelkeznének tudattal a szó pszichológiai jelentésében, hanem abban az értelemben, hogy az ösztönösség a szocialista tudathoz viszonyítva tudattalan, mert nem alapul az okok ismeretén, az osztályellentétek felfogásán, világos célkitűzéseken és azoknak megfelelő osztályöntudaton.

A tudat keletkezésének marxi-lenini elmélete kiemeli a polgári ideológia és a szocialista ideológia-tudat lényeges különbözőségét. *A spontaneitás álláspontja a polgári ideológiához vezet*, annak befolyását tükrözi, mégha ez nem szándékos is és ezért az ösztönös munkásmozgalom akarva-nem akarva, a polgári ideológia hatása alá kerül. A szocialista tudat kidolgozása, termelése a tudományos szocializmus műve. Ez a tudat termelésének magasabb foka.

A spontaneitás, az ösztönösség megnehezíti vagy éppen lehetetlenné teszi, hogy a munkásság és általában a dolgozók tudata felismerje *az újat*. Az ösztönösség előidézi és fokozza a tudat visszamaradását a társadalmi fejlődés mögött. A szocialista tudatot bevinni a mozgalomba annyi, mint a tudatot a történeti fejlődés következményeinek színvonalára emelni. Ilymódon, amikor Lenin és Sztálin már 1904-ben annyira hangsúlyozták a tudatosság jelentőségét a forradalmi munkásmozgalomban, értve ezalatt a szocialista elmélet vezetőszerepét, ezzel már elvileg kimondták, hogy *a szocialista tudat az elmaradás megszüntetésére törekszik*. Ez a gondolat 30 évvel később a Szovjetunió szocialista építésének nagy sikerei alapján kimondott program formáját ölti. Erről alább!

V. A társadalmi lét és a társadalmi tudat kölcsönhatása.

Marx és Engels elméletük kidolgozásában a történeti fejlődés során a lét és a tudat viszonyát egyre behatóbb, egyre konkrétobb formákban fejtik ki. A marxizmus az idealizmus ellen, az ideológiai történetfelfogás ellen folytatott harcban először a döntő mozzanatot, az anyagi tényező elsődlegességét hangsúlyozta, később a vulgármaterialista ökonomizmussal szemben a lét és tudat között fennálló kölcsönhatást, a társadalmi tudatnak a társadalmi létre való visszahatását húzta alá. E kölcsönhatás hangsúlyozásában áll Engels — a 90-es évekből származó — leveleinek különleges jelentősége.

Korunkban ennek az összefüggésnek a jelentősége még sokkal nagyobb, mint Engels idejében volt. A szocialista forradalom céltudatos *előkészítése* Lenin és Sztálin számára szükségessé tette a tudat visszahatásának, a kölcsönhatásnak, az elmélet, a tudatosság jelentőségének teljes kiemelését és a szocializmus *építése* nem kisebb mértékben követeli meg ezt. Ezért van az, hogy Sztálin a történelmi materializmus tanát összefoglaló és továbbfejlesztő műveiben (A dialektikus és a történelmi materializmusról, »Anarchizmus vagy szocializmus?«,) valamint a Párttörténetben is olyan nagy jelentőséget tulajdonít az eszmék, az elmélet, a tudat, a felépítmény történeti szerepére vonatkozó megállapításoknak. Más helyen részletesen kifejtettük, hogy Sztálin egyik különösen nagy érdeme a történelmi materializmus elméletének továbbfejlesztése terén éppen az élenjáró elmélet mozgósító, szervező és átalakító jelentőségének kiemelésében áll.⁹⁾

A felépítmény aktív, tevékeny jellegét kristályos világossággal tárja fel Sztálin legújabb, a marxi elméletet messzemenően továbbfejlesztő művében is:

⁹⁾ Sztálin, a filozófus. (*Társadalmi Szemle*. 1949. nov.—dec.)

»A felépítményt az alap hozza létre, ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy a felépítmény csupán visszatükrözi az alapot, hogy passzív, semleges, közömbös magatartást tanúsít alapjának sorsa iránt, az osztályok sorsa, a rend jellege iránt. Ellenkezőleg, miután létrejött, hatalmas, aktív erővé válik, tevékenyen hozzájárul alapjának kialakulásához, megerősödéséhez, mindent megtesz, hogy segítsen az új rendnek a régi alap és a régi osztályok felszámolásában és megszüntetésében.

Másként nem is lehetséges. Az alap éppen azért hozza létre a felépítményt, hogy ez szolgálatára legyen, hogy tevékeny segítséget nyújtson neki kialakulásában és megerősödésében, hogy tevékenyen küzdjön a régi, önmagát túlélő alapnak és régi felépítményének felszámolásáért. Mihelyt a felépítmény lemond erről a kisegítő szerepéről, mihelyt a felépítmény a maga alapja aktív védelmének álláspontjáról arra az álláspontra helyezkedik, hogy közömbös magatartást tanúsít saját alapja irányában és egyforma magatartást tanúsít az osztályok irányában, legott elveszti felépítmény minőségét és megszűnik felépítmény lenni.« (A marxizmus a nyelvtudományról.)

Ezzel eljutottunk a már fentebb felvetett kérdéshez: Miben áll a tudat szerepének változása a szocializmusban?

VI. A lét és a tudat viszonya a kapitalizmus és a szocializmus feltételei között.

Vázlatosan és némileg sematikus felsorolva, a különbségek a következők:

1. A tőkés áruterelés fétisizmusa és misztifikált jellege a tudatot is ilyen irányban befolyásolja.

A szocializmus gazdaságában nincsen fétisizmus és misztifikáció. Az emberek viszonyai a termelésben, Marx-szal szólva, átlátszók és értelmesek.

2. A kapitalizmusban az emberek nagy többsége a tudati élet magasabb formáiban (tudomány, irodalom, művészet) sem produktív, sem felvevő módon nem vehet részt. »Úgy látszik, még a tudomány tiszta fénye sem ragyoghat másként, mint a tudatlanság sötét hátterén.«¹⁰⁾

A szocializmusban az emberek a gazdasági és politikai élet tudatos tényezőivé válnak. A gazdaság átlátszó szerkezete és tervszerűsége lehetővé és szükségessé teszi, hogy az emberek a társadalmi törvényszerűségek tudatos felismerése alapján cselekedjenek. A tömegek egyre nagyobb mértékben részt vesznek a tudat magasabb formáiban, mint alkotók és mint felvevők. Megszűnik az ideológusok és a dolgozó tömegek tudata között az a szakadék, amelyet a kapitalizmus hozott létre.

3. A kapitalizmusban az ideológia a társadalom antagonisztikus ellentmondásainak visszatükrözése, a termelőerők és a termelési viszonyok összeközlésének a tudatban való megnyilvánulása.

¹⁰⁾ Marx 1856-ban tartott beszéde az 1848-as forradalmakról. (*Társadalmi Szemle*. 1949.)

A szocializmusban megszűnnek az antagonisztikus ellentmondások. Amint Sztálin a Szovjetunió konkrét példája alapján hirdette, a szocializmusban a termelőerők és a termelési viszonyok teljes összhangban állnak egymással. Ennek megfelelően az ellentmondások jellege és azok tudatosává válásának jellege is átalakul. Az ellentmondások tudatosításában, feltárásában és kiküszöbölésében döntő jelentőségűvé válik a *bírálat* és *önbírálat*, mint a társadalmi fejlődés új típusú mozgatóereje.

4. A kapitalizmusban az uralkodó osztály érdekelve van abban, hogy a dolgozó nép széles tömegei a viszonylagos tudattalanság, társadalmi tudattalanság, a szellemi passzivitás légkörében éljenek.

A szocializmus a legszélesebb tömegek öntudatra ébresztésében, társadalmi tudatuk tudatosításában, szellemi aktivitásában van érdekelve és a fejlődést minden erővel ebben az irányban segíti elő.

5. A kapitalizmusban az uralkodó osztály ideológiai befolyásával atomizálja, kaotikus, összefüggéstelen érzetek, képzetek és fogalmak halmazává alakítja át az emberek tudatát, a sajtó, a rádió, film stb. segítségével, erősíti a tudat elmaradási tendenciáját, akadályozza a legmagasabb haladó tudatformák, nevezetesen az elmélet széles arányokban való kifejlődését, támogatja az elmaradott, primitív tudatformák (vallás, hit, babona) fennmaradását, valóságellenes, valóságtól távolálló, formalisztikus játékká változtatja a művészetet. Ily módon a burzsoázia tudatpolitikája, ideológiai politikája, egész kultúrpolitikája *céltudatosan erősíti és fokozza a tudatnak azt az elmaradottságát, amely a régi forma és az új tartalom meghasonlásából, objektíve előáll.*

A szocializmusban a tudatformák fejlődése nem az atomizálódás, hanem az egységesítés irányában halad. A szocializmusban az objektív gazdasági fejlődés és az ideológiai politika, kultúrpolitika erősíti a magasabb, haladó tudatformák fejlődését, az élenjáró haladó elméletet, a szocialista realizmus művészeti alkotásainak megszületését, csökkenti az elmaradt, primitív, reakciós jellegű tudatformák befolyásának maradványait.

6. A tudomány terén a kapitalizmusban az élenjáró haladó gondolatok csak nagy nehézségek között, hosszú harcok után törnek utat maguknak, a társadalmi, politikai ideológia terén az uralkodó rezsimék gyakran illegálításba szorítják a haladó gondolatot. A természettudomány különböző ágaiban a metafizikai gondolkodás és a filozófiai idealizmus befolyása akadályozza a fejlődést. Ennek megfelelően, a tudományok különböző ágaiban a tudat elmaradásának különleges formái alakulnak ki.

A természettudományok és a filozófia viszonyát illetően Engels és Lenin rámutattak arra a sajátos jelenségre, hogy a kapitalizmus hanyatlásának szakaszában a természettudományok fejlődését nem követi a természettudósok filozófiai tudatának megfelelő fejlődése. A dialektikus materializmus az egyedüli filozófia, amely ma lépést tart a természettudományok fejlődésével, sőt sok tekintetben megelőzte azt. De a dialektikai materializmust a polgári ter-

mészettudósok túlnyomó része még ma sem ismeri. Filozófiai tudatuk, vagy tudattalanságuk reakciós filozófiai világnézeti hatások alatt áll. Ez is a tudati elmaradottság egyik formája. A szocializmus a természettudományok művelőinek tudatát áthatja a dialektikus materializmus élenjáró világnézetének ismeretével és ezzel nagy mértékben elősegíti magának a természettudományoknak páratlan fellendülését.

Ennek eredménye a Szovjetúnióban a természettudományoknak az a felvirágzása, amely többek között Pavlov fiziológiájában, a Micsurin—Liszenko-féle biológiában, az atomkutatás óriási eredményeiben, a technikai tudomány rohamos fejlődésében nyilvánul meg.

Teljesen ellentétes a kapitalizmus és a szocializmus társadalmi rendszerében a filozófia és a társadalomtudományok helyzete és szerepe. A burzsoázia filozófusa, Hegel a filozófia elmaradását a társadalmi fejlődés mögött, mint egyetemes törvényszerűséget fogta fel. (»Minerva baglya szürkületkor repül. Amikor a filozófia szürkét szürkére fest, akkor egy korszak már letűnt.«) Egy ilyen felfogáson belül a tudat és a lét kölcsönhatásában a tudat legfeljebb mint a fejlődést hátráltató tényező jön számba. S valóban, a kapitalizmusban a szociológia, a jog és államtudomány, a nemzetgazdaságtan csak ideológiai kifejezése a meglévő viszonyoknak és társadalmi funkciójuk abban áll, hogy eltakarják a valóságot, akadályozzák a fejlődést és ezáltal erősítik az uralkodó rendszert. Általában a kapitalizmus számára, hanyatlása szakaszában, az *elmélet* szerepe minimálissá válik. Az igazi elmélet helyébe az apologetika, demagógia, misztika, az ösztönök kultusza lép. Természetesen ez sem passzívítás, közömbösség, hanem — amint Sztálin mondja, — az alap védelmének aktív, tevékeny formája a felépítmény segítségével. De a szocializmustól különbözően az alap védelmének reakciós formája!

A szocializmusban a lét és a tudat viszonyán belül a kölcsönhatás jelentősége és a kölcsönhatáson belül az ideológia szerepe sokkal nagyobb és elvileg is egészen más jelentőségű, mint a kapitalizmusban. Az élenjáró társadalomtudomány, a marxizmus-leninizmus a társadalmi fejlődés egyik legnagyobb motorja. Az elmélet, a tudomány szerepe az emberi élet irányításában egyre nagyobb arányokat ölt, egyre magasabb színvonalon nyilvánul meg, a tudomány milliók és milliók tudatában többé nem mint valami idegen titokzatos, érthetetlen hatalom, hanem mint az emberiség haladásának hatalmas erőforrása szerepel. (A tudomány népszerűsítése és terjesztése a Szovjetúnióban, a kolhozparasztság milliói és tízmilliói között.)

Az elmélet maga is anyagi erővé válik, ha a tömegeket megragadja. (Marx). Ez a folyamat gigantikus arányokat ölt a szocializmus világában. A kölcsönhatás következtében a tudomány, az elmélet rendkívüli mértékben meggyorsítja a termelőerők fejlődését, amelyet nem akadályoznak többé a meg nem felelő termelési viszonyok. A szocializmusban a termelőerők és a termelési viszonyok között teljes összhang uralkodik. Fejlődésük harmo-

nikus, arányos növekedés formájában megy végbe s ez viszont kihat a tudat fejlődésére is s a történelemben soha nem ismert lehetőségeket teremt az eszmei befolyás szervező, mozgósító, átalakító hatása számára.

7. Megváltozik az ideológiafogalom és kifejezés értelme és jelentősége.

Marx és Engels a »*Német ideológiában*« ideológia alatt a tudat fordított viszonyban való megjelenését értették, a camera obscura képét hozták fel analógiaként.

Igen precizen fejtette ki ezt az ideológiafelfogást Engels a 90-es években írott leveleiben.

»A gazdasági viszonyok jogi elvek formájában való visszatükrözése szükségszerűleg szintén a feje tetejére állítja (a dolgokat): végbemegy anélkül, hogy a cselekvők tudatára ébrednének, a jogász azt képzei, hogy apriori tételekkel van dolga, holott ezek csak gazdasági reflexek, így minden a feje tetején áll. Számomra magától értetődőnek látszik, hogy ez a megfordítás, amely, *míg nem ismertük fel* (aláhúzás tőlem, F. B.), azt hozza létre, amit ideológiai szemléletnek nevezünk, a maga részéről a gazdasági alapra visszahat és azt bizonyos határok között módosíthatja.«¹¹⁾ Tehát az ideológia annyiban ideológia és annyiban fordított, feje tetejére állított kép, amíg nem ismertük fel a megfordítást, amiből más szóval az következik, hogyha a megfordítást felismerjük, akkor az eszmének ideológiai jellege a szó engelsi értelmében meg is szűnik.

Engels egy későbbi Mehringhez írott levelében visszatér az ideológia kérdésére. Önkritikát gyakorol a történelmi materializmus Marx és Engels munkáiban található kifejtésének bizonyos hiányosságai felett. Ez az önkritika nagyon érdekes. Engels szerint ő maga és Marx is a hangsúlyt egyoldalúan a tudatnak az ökonómiai alaptényekből való levezetésére fektették és *a formai oldalt a tartalommal szemben elhanyagolták*. És mi a formai oldal? »Annak a módja, ahogyan a képzetek létrejönnek.«¹²⁾ És mi az ideológia? »Az ideológia oly folyamat, amelyet az úgynevezett gondolkodó tudatosan folytat le, de hamis tudattal. Az őt mozgató tulajdonképpeni hajtóerők ismeretlenek maradnak számára, *különbem nem ideológiai folyamat volna*. (Az én aláhúzásom, F. B.) Tehát hamis vagy látszólagos hajtóerőket képzelsz be magának.«¹³⁾ A gondolati folyamatot tisztán a gondolkodásból vezeti le. Így áll elő a felépítmény és az ideológiai reflex önállóságának látszata. Ezután Engels ismétli, hogy a tartalommal szemben az ember először mindig elhanyagolja a formát s a forma, amint az összefüggésekből teljesen világosan kiderül, itt ugyanúgy, mint Sztálinnál, a tudati, az eszmei oldalt jelenti.

Korunk nagy marxistái, Lenin és Sztálin, az ideológia kifejezést használják a marxista, a szocialista, a kommunista ideológia megjelölésére is,

¹¹⁾ Levél Conrad Schmidthez. 1890. okt. 27. (Marx Válogatott Művek. I. kötet, 353 l. Szikra kiadás.)

¹²⁾ Levél Mehringhez. 1893. júl. 14. (u. a. 356. l.)

¹³⁾ U. a.

szembeállítják a »szocialista ideológiát« a burzsoá ideológiával,¹⁴⁾ a reakció ideológiáját a haladás ideológiájával. Így Sztálin 1944 november 6-án tartott beszédében ezt mondta: »Az összes fajok és nemzetek egyenlőségének országunkban meghonosult ideológiája, a népek barátságának ideológiája, teljes győzelmet aratott a hitleristák állati nacionalizmusának és faji gyűlöletének ideológiája felett«. Nyilvánvaló, hogy az ideológia kifejezés messzebbmenő, tágabb értelmet nyert. Ez már nem a régi értelemben vett ideológia, mint hamis tudat. A haladó, a szocialista ideológia egészen új értelemben ideológia, olyan elmélet, eszmék rendszere, amely adekvát, hű módon tükrözi vissza az új társadalmi valóságot, amely tudatában van az anyagi társadalmi termeléshez való viszonyának, amely felismeri az igazi reális társadalmi hajtóerőket. A szocialista ideológia maga mozgóerő, új típusú társadalmi hajtóerő, amely a bírálat és önbírálat formájában fejlődik és viszi előre a társadalmi fejlődést.¹⁵⁾

Ennyit röviden a lét és a tudat viszonyának lényegbeli különbözőségéről, ellentétéről, a kapitalizmus és a szocializmus feltételei között.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának törvényszerűségei a kapitalizmusban és a szocializmusban *minden* tekintetben különbözők.

8. A társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának vannak bizonyos alapvető törvényszerűségei.

Először: »Abból, hogy az emberek, amikor egymással társulnak, ezt mint tudatos lények teszik, semmiképpen sem *következik*, hogy a társadalmi tudat azonos a társadalmi léttel.«¹⁶⁾ Ezt az *alapvető* ténytet Lenin rendkívül élesen hangsúlyozza az orosz machistákkal folytatott polémiájában, akik a monizmus címén hamis módon azonosították a társadalmi létet és a társadalmi tudatot. Érvelésükben azt hozták fel, — és erre céloz Lenin az idézett mondatban, — hogy a társadalomban csak tudatos egyének léteznek, a társadalom egyének összessége, tehát a társadalmi lét maga is tudatos, tudatszerű folyamat. Ez az érvelés azon alapul, hogy az egyéneknél, mint biológiai organizmusokban pszichikai folyamatok, tudatfolyamatok játszódnak le és az orosz machisták a tudatnak ezt az értelmét azonosították a társadalmi tudat-fogalom értelmével. Ezt az érvelést maradék nélkül megdönti az egyéni tudat és a társadalmi tudat megkülönböztetése, a marxizmus-leninizmus egyik legdön-

¹⁴⁾ Lenin: Mi a teendő? (Összes művei [oroszul], IV. 391. l., III. kiadás.)

¹⁵⁾ Ebben az összefüggésben világossá válik, hogy mennyire tarthatatlan Mannheim Károly kísérlete a marxizmust azzal az érveléssel cáfolni, hogy a marxizmus is ideológia és ha a marxizmus az ideológiát hamis tudatnak tartja, akkor önmagát is hamis tudatnak kell tartania. Ez a manheimi érvelés, amelyet a nemzetközi szociáldemokrácia és az angol-amerikai polgári szociológia nagy felfedezésnek nyilvánított, — megtévesztő játék a szavakkal. A marxizmusnak a burzsoá ideológiára vonatkozó megállapításai nem vonatkoznak magára a kommunista, a marxista ideológiára. Mannheim ideológiaelméletét már 20 évvel ezelőtt megbíráltam (»*Unter dem Banner des Marxismus*«. 1930. Magyarul a »Marxizmus és logika.« kötetben.) és nem is volna érdemes emlékeztetni rá, ha az angol-amerikai polgári szociológiában és a jobboldali szociáldemokrácia irodalmában még mindig nem kísértene.

¹⁶⁾ Lenin: Materializmus és empiriocriticizmus. (330. l.)

több ideológia-elméleti felfedezése. Az orosz machisták érvelését egyébként jóval később, az ausztriai marxista iskola Magyarországon is nem csekély hatást gyakorolt teoretikusa, Max Adler, megismételte »*Lehrbuch des historischen Materialismus*« és egyéb műveiben.

A társadalmi lét és a társadalmi tudat nem azonosak. Ez a nem-azonosság azonban *csak* negatív formájában határozza meg viszonyukat. Ezt a viszonyt pozitív formában is ki lehet fejezni. A második alapvető törvényszerűség ebben a vonatkozásban a következő: »A társadalmi lét *független* az emberek *társadalmi* tudatától.« A harmadik: »A társadalmi tudat visszatükrözi a létet.«¹⁷⁾ »A társadalom anyagi élete objektív valóság, amely az emberek akaratótól függetlenül létezik, a társadalom szellemi élete pedig ennek az objektív valóságnak, a létnek visszatükröződése.«¹⁸⁾

A társadalmi lét fejlődésének megvan a maga objektív összefüggése, objektív fejlődése, amelyet Lenin ebben a meghatározott értelemben objektív logikának nevez. Ehhez a logikához kell a társadalmi tudatnak alkalmazkodni. »Az emberiségnek az a legfőbb feladata, hogy a gazdasági fejlődésnek (a társadalmi lét fejlődésének) ezt az objektív logikáját általános és fő vonásaiban átfogja úgy, hogy mennél szabatosabban és világosabban, kritikusabban alkalmazza hozzá a maga társadalmi tudatát és az összes kapitalista országok haladó osztályainak tudatát.«¹⁹⁾ Ha ez az alkalmazkodás nem történik meg, ha nem alkalmazzuk a társadalmi tudatot a fejlődés objektív logikájához a kellő mértékben és a kellő időben, akkor a tudat elmarad a fejlődés mögött. Ez a tudat elmaradásának elméleti magyarázata és ebből következik, hogy miután az itt összefoglalt törvényszerűségek a szocializmusban is érvényesek, a tudat elmaradása bizonyos fokig a szocializmus viszonyai között is lehetséges.

VII. A tudati elmaradás megnyilvánulásai a szocializmusban.

A tudat elmaradása a társadalmi fejlődés mögött a szocialista társadalom kialakulásának, a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti korszaknak egyik velejáró tényezője. Ez következik abból, hogy a kapitalizmus megszűnése és a szocializmus megszületése nem két egymástól független történeti folyamat, hogy a szocializmus felépítését hosszú ideig még a kapitalizmus anyagi gazdasági és tudati elemeinek megmaradása kíséri. A tudat elmaradása a szocializmus építésében nem lebecsülendő fontosságú jelenség. Ez az oka annak, hogy a Bolsevik Párt nagy figyelmet fordított a tudat elmaradására. Sztálin műveiben, a Szovjetunió Kommunista Pártjának határozataiban, Zsdánov ideológiai tárgyú beszédeiben a kérdés sokszor szerepel. De nem azért, mintha a tudat elmaradása a szocializmusban nagyobb mértékben nyil-

¹⁷⁾ Lenin : Materializmus és empiriokriticizmus. (332. l.)

¹⁸⁾ Sztálin : A dialektikus és a történelmi materializmusról. (Szikra kiadás. 1948. 17. l.)

¹⁹⁾ Lenin : Materializmus és empiriokriticizmus. (332. l.) Lenin fenti megállapításával egyszersmind rendkívül precíz programot ad a tudat elmaradásának megszüntetésére.

vánulna meg, mint a kapitalizmus idején, éppen ellenkezőleg. A kapitalizmusban ez a jelenség összehasonlíthatatlanul szélesebb méreteken valósul meg, időben, ütemben, mélységben sokkal nagyobbfokú. De ez a kapitalizmusnak nem árt, inkább használ. Éppen ezért nem nyugtalanítja az uralkodó osztályok vezető rétegét. Ezzel szemben a szocializmus számára a tudat elmaradása megnehezíti a fejlődést, még korlátolt méreteken való megnyilvánulása is veszélyt jelent, a szocializmus építésének gyorsasága, terveinek sikeres keresztülvitele szempontjából. A Szovjetúnióban azért tulajdonítanak olyan nagy jelentőséget a tudat elmaradásának, mert azt meg akarják szüntetni!

Mi az eredete a tudat elmaradásának a szocializmusban?

Sztálin irányadó gondolatai alapján erre a kérdésre is választ adhatunk.

Ha a lét: tartalom és a tudat: forma, akkor az ellentmondás abban áll, hogy az új tartalom részben a régi formák keretei között, a régi formák megmaradása mellett jön létre. Innen a meg hasonlítás a forma és a tartalom között. Ez a meg hasonlítás nyilvánul meg abban, hogy a kapitalizmus maradványai a tudatban fennmaradnak.

A szocializmus építői azonban a kapitalizmus maradványait a tudatban nem tekintik olyan ténynek, amelyet egyszerűen tudomásul kell venni. A marxista-leninista párt a fejlődés bizonyos szakaszain fokozott ütemben offenzívát indít az ideológiai, tudati maradványok megszüntetése, likvidálása céljából. Új viszonyok között érvényes a lenini program: a társadalmi tudatot alkalmazni kell a fejlődés objektív logikájához. — Ez a likvidálás tudatos és tervszerű, a Párt vezetése alatt álló folyamat és nem a spontaneitás formájában megy végbe. Félreértések elkerülése végett meg kell itt jegyeznünk a következőket: abban az általános értelemben, amelyben a tudat — mint forma — a lét után — mint tartalom után — keletkezik, a tudatnak egy bizonyos elmaradása, t. i. időbeli utánkövetkezése, a lét és tudat viszonyából szükségszerűen következik. Ha azonban a tudat elmaradásának megszüntetéséről beszélünk a szocializmusban, akkor ennek értelme abban áll, hogy az új létnek, tartalomnak, vagyis a szocialista tartalomnak meg nem felelő régi formát, vagyis a burzsoá ideológiát, tudatformát megszüntessük.

A kapitalizmusban a fejlődés és a tudat viszonyában ugyanúgy a vak törvényszerűség uralkodik, mint a kapitalizmus egész fejlődésében. A társadalmi fejlődés itt — társadalmi értelemben — tudattalan. Ezért mondja Engels, hogy ez a fejlődés a természeti folyamatok módjára (nach der Art eines Naturprozesses) megy végbe. A szocializmusban az objektív szükségszerűség tudatosává válik. Az emberek teljes tudatossággal csinálják történelmüket, ami annyit jelent, hogy felismerik a szükségszerűséget és ennek alapján tudatosan alkalmazzák a törvényeket, tudatosan alkalmazkodnak a fejlődés objektív logikájához. Így az értéktörvény a kapitalizmusban, mint vak szükségszerűség, a szocializmusban mint az állam által tudatosan alkalmazott, a szocializmus javára felhasznált törvényszerűség jelenik meg.

VIII. A Bolsevik Párt harca a tudat elmaradása ellen.

Lenin és Sztálin állandó harcot folytattak a tudat elmaradása ellen, vagyis más szóval a kapitalizmus ideológiai maradványainak likvidálásáért. A harc a tudat elmaradása ellen a szocializmus győzelmes előrehaladásának terméke. Ez a harc azonban nem légüres térben megy végbe, ennek a harcnak meghatározott történeti, a lét fejlődéséből fakadó feltételei vannak. Amikor a kollektivizálás — 1929-ben — óriási lendületet vett, a Szovjetunióban nyilvánvalóvá vált az agrártudomány, az agrárelmélet elmaradása az élet, a gyakorlat mögött. Sztálin akkor rámutatott arra, hogy a mezőgazdaság terén az elmélet elmaradt a szocialista építés gyakorlati eredményei mögött, holott feladata abban áll, hogy élenjáró szerepet vigyen a fejlődésben. Sztálin rámutatott arra, hogy a polgári előítéletek az elméletben igen szívós életűek és klasszikus munkájában, »*Az agrárpolitika kérdései a Szovjetunióban*« (1929) című előadásában megindította az offenzívát ezen előítéletek ellen. Amikor a második 5 éves terv megvalósítása szükségessé tette azt, hogy a Párt a tudat, az ideológia elmaradásának kérdését széles alapon felvesse, Sztálin a Bolsevik Párt XVII. kongresszusán a következő irányító útmutatásokat adta: »Pártunk XVII. értekezlete kijelentette, hogy a második 5 éves terv megvalósításával kapcsolatban egyik politikai feladatunk a kapitalizmus csökevényeinek kiküszöbölése a gazdaságból és az emberek tudatából. Ez teljesen helyes gondolat. De lehet-e azt mondani, hogy a kapitalizmus összes csökevényeit kiküszöböltük már a gazdaságból? Nem, ezt nem lehet mondani. Annál kevésbbé lehet azt mondani, hogy kiküszöböltük a kapitalizmus csökevényeit az emberek tudatából. Nemcsak azért nem lehet ezt mondani, mert az emberek tudatának a fejlődése elmaradt gazdasági helyzetük mögött, hanem azért, mert még megvan a kapitalista környezet, amely igyekszik megeleveníteni és támogatni a Szovjetunióban a kapitalizmus csökevényeit a gazdaságban és az emberek tudatában és amely ellen nekünk, bolsevikoknak, a puskaport állandóan szárazon kell tartani.«²⁰⁾

Amikor a Sztahánov-mozgalom, az élet, a gyakorlat új követelményeket állított a technikai tudományok elé, Sztálin a sztahánovisták első értekezletén tartott beszédében rámutatott a technikai tudományok bizonyos elmaradottságára, konzervatívizmusára és felhívta a tudomány képviselőit arra, hogy a Sztahánov-mozgalom óriási jelentőségű tanulságait teljes mértékben érvényesítsék tudományuk területén is.

A második világháború győzelmes befejezése után előállott feladatok szükségessé tették, hogy a Bolsevik Párt az irodalom, a művészet, a zene, a tudomány és a filozófia területén segítséget nyújtson a szovjet íróknak, művészeknek, szovjet tudósoknak, hogy azok széles fronton támadást indítsanak a szovjet emberek tudatában megmaradt burzsoá ideológiai csöke-

²⁰⁾ Sztálin: A leninizmus kérdései. (551. l.)

vények ellen és a külföldi ellenséges ideológiák ellen. Ismeretesek Zsdánov nagyjelentőségű beszédei, — az ideológia kérdéseiről — amelyek a tudat elmaradásával, formáival a kérdés korszerű vonatkozásaiban mélyreható módon foglalkoznak.

A Bolsevik Párt harca a tudat elmaradása ellen az egész vonalon azonban azt is mutatja, hogy ez a harc nem öncél, hanem a szocializmus építésének egyik eszköze, hogy ez a harc mindig szoros kapcsolatban kell, hogy álljon a szocializmus egész építésével és lényegében nem negatív, hanem alkotó, pozitív jellegű. Amint Zsdánov mondotta az írókhoz fordulva: »Legyetek az emberek tudatának a szocializmus szellemében való átalakításának legaktívabb szervezői.« A Bolsevik Párt elméleti és gyakorlati irányvonalát kell szem előtt tartanunk nekünk is, ha eredményes harcot akarunk folytatni a tudat elmaradása ellen népi demokráciánkban.

IX. Népi demokrácia és társadalmi tudat.

A népi demokrácia a szocializmus felé haladó út, átmenet a szocializmus felé, gazdasági, politikai és ideológiai értelemben. Megváltozik a társadalmi lét és ennek megfelelően megváltozik a társadalmi tudat. A népi demokrácia fejlődésének különböző szakaszaiban és a különböző országokban a tudatformák nem azonosak, de a fejlődés iránya és tartalma ugyanaz: a szocialista tudat, a szocialista ideológia kialakulása, növekedése. *A népi demokrácia ideológiája: a szocializmus ideológiája.* A burzsoá ideológia és a szocialista ideológia között *nincsen harmadikutas ideológia* úgy, amint a kapitalizmus és a szocializmus között gazdasági és politikai értelemben nincsen hely harmadik út számára. »A kérdés csakis így áll: burzsoá vagy szocialista ideológia. Középút nincs itt (mert az emberiség semmiféle »harmadik« ideológiát nem dolgozott ki s általában az osztályellentmondások által megbontott társadalomban sohasem lehetséges valami osztályonkívüli vagy osztályfeletti ideológia.«²¹⁾ A mai történeti helyzetben ez annyit jelent, hogy a szocializmus ideológiájának, a marxizmus-leninizmusnak a Szovjetúnióban kialakult és győzelmet aratott formája példát és irányt mutat a népi demokráciák ideológiai fejlődése számára is.

A szocialista tudat azonban nem egyszerre és készen jön létre, mint ahogy a görög mitológia szerint Pallas Athéne kiugrott Zeus fejéből. A szocializmus felé vezető átmeneti korszakban, illetve a népi demokrácia átmeneti szakaszában, a régi és az új elkeseredett harca folyik minden téren és éppen nem utolsó sorban ideológiai téren is. A régi tudatformák egy ideig fennmaradnak, összeütközésbe kerülnek az új tartalommal, amely új formákat keres magának. A tudat elmaradása a társadalmi lét változása mögött ezért a népi demokráciában nem véletlen jelenség. Meg kell azonban jegyezni és hangsúlyozni kell, hogy a tudat elmaradása a népi demokráciában folyó óriási

²¹⁾ Lenin: Mi a teendő?

ideológiai átalakulásban nem *alapjelenség*, hanem annak kísérőjelensége, velejárója. Az ideológiai átalakulás *lényege* annak mélyreható forradalmi jellege és rohamos üteme. A Marx által felállított alternatíva a felépítmény lassúbb vagy gyorsabb átalakulása volt. A forradalmi jellegű átalakulást eszmei tartalmán kívül gyorsasága, ugrásszerű jellege jellemzi. A népi tömegek tudatában néhány év alatt olyan mélyreható és olyan arányú átalakulás ment végbe, amelyhez hasonlót nem ismert Magyarország története. Emellett azonban az ideológiai elmaradás jelenségei is mutatkoznak és a fejlődés menetének zavaratlansága és üteme megkívánja, hogy felvegyük a harcot ez ellen.

Hogy jól harcolhassunk, tisztában kell lennünk a népi demokráciák ideológiai fejlődésének sajátosságaival. Ezeket Sztálin irányító útmutatásai alapján, fent idézett beszédeinek felhasználásával nem nehéz megállapítani. Nálunk még megvannak a kapitalizmus csökevényei a gazdasági és ideológiai életben, az emberek tudatában éspedig sokkal nagyobb mértékben, mint a Szovjet-unióban. De ebből nem azt a következtetést kell levonnunk, hogy ne bántsuk ezeket a csökevényeket, majd elhalnak úgyis néhány évtized folyamán. Azt a következtetést sem vonhatjuk le, hogy a kapitalizmus ideológiai csökevényeit, a burzsoá-ideológia maradványait, egyszerű deklarációkkal, frázisszerű kijelentésekkel megszüntethetjük. Annak megfelelőleg, hogy ezek a csökevények makacsok és szívósak, nekünk is makacs, szívós harcot kell folytatni a tudat gyökeres megváltoztatásáért.

A kapitalizmusban az ideológia átalakulását, amely az anyagi termelés átalakulása alapján végbemegy, a spontaneitás, a tudat elmaradásának jelenségei jellemzik. Ezzel szemben az új szocialista tudat átalakulását, a népi demokrácia ideológiájának kifejlődését nem bízhatjuk a spontaneitásra. Az ideológia változásának alapját a népi demokráciában is az anyagi termelés átalakulása, más szóval a gazdasági, társadalmi rendszer biztosítja. De a fejlődés menetét, az átalakulás gyors vagy lassú ütemét, a tudat elmaradását, annak megerősödését vagy csökkentését nemcsak objektív, hanem szubjektív tényezők is befolyásolják. Ez a kérdésnek egyik igen fontos mozzanata. *A szubjektív és objektív tényezők* szerepét illetőleg más a helyzet a Szovjetunióban és a népi demokráciában. A Szovjetunióban Zsdánov a filozófiai arevonal elmaradásának okait vizsgálva, felvetette azt a kérdést, hogy ennek az elmaradásnak objektív vagy szubjektív tényezői vannak-e és azt a helyes választ adta, hogy a filozófia elmaradásának a Szovjetunióban kizárólag szubjektív tényezői vannak, mert a szocializmus fejlődése egy valóban a korral együtt-haladó filozófia számára minden objektív feltételt biztosított.

Nálunk, a népi demokráciában a tudat elmaradásának a fejlődés mögött nemcsak szubjektív, hanem objektív okai is vannak. Gazdaságunkban a kapitalizmus csökevényei még sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint a Szovjetunióban, mégis, a szocialista típusú termelés, a szocialista szektor már a mi gazdasági életünkben is domináló szerepet játszik és egyre növekszik. Éppen

ehhez a nagyszerű gazdasági, valamint a történelemben egyedülálló politikai fejlődéshez képest maradt el viszonylagosan egyes területeken az ideológiai fejlődés. Népi demokráciánk kétségtelenül óriási eredményeket ért el a dolgozók politikai tudatosításának terén s ez a Magyar Dolgozók Pártjának történeti érdeme. A Párt elsősorban saját tagjai, de azonkívül a tömegszervezetek tagjai és ezen túlmenően az egész dolgozó magyar nép soraiban hatalmas politikai, nevelő és felvilágosító munkát végzett, amely azért volt olyan eredményes, mert a népi demokrácia országépítő munkájának tényleges gyakorlati eredményeit tudatosította. A demokrácia eredményei tudatosításának jel-szavát Rákosi Máttyás adta ki »*Tiéd az ország — magadnak építed*« című 1948 január havában tartott beszédében. Ez a munka a legélesebb harc formájában ment végbe a reakció *tudatdiverziós*, tudatködösítő ideológiai tevékenységével szemben. Ebben a harcban döntően megmutatkozott a népi demokrácia fő erőssége, a szocializmus gazdasági rendszerének és ideológiájának fölénye a kapitalizmuséval szemben. A szocialista ideológia erősebbnek mutatkozott, mert az igazságra, a valóságra, a tényekre támaszkodott. A marxizmus tana mindenható, mert igaz — mondta Lenin. Ez a megállapítás sokszorosan beigazolódik napjainkban, nem utolsó sorban a marxizmus-leninizmusnak a burzsoá ideológia felett aratott győzelmében is.

De nem elégedhetünk meg az eredményekkel. Fordítsuk most figyelmünket a tudat elmaradásának népi demokráciánkban kétségkívül megmutatkozó megnyilvánulásaira s az ebből következő feladatokra. A kérdés széleskörű és egy dolgozat keretében távolról sem oldható meg. A tudat elmaradásáról beszélve mindig konkrétan meg kell néznünk, hogy a társadalmi tudatnak *mely formája* vagy *mely formái* maradtak el és *mi mögött*.

Szellemi életünket ma az jellemzi, hogy *egyes* tudatformák — irodalom, művészet, tudomány — fejlődése elmaradt nemcsak az átmeneti korszaknak óriási gazdasági és politikai átalakulása mögött, hanem a *tömegek tudatában* végbemenő átalakulás mögött is. Ezek azok a kérdések, amelyekre ma az *ötéves terv* elindulása idején különös figyelmet kell fordítani.

A következőkben a kérdést tudományos ideológiánk fejlődése szempontjából igyekszem megvilágítani, azt a területet választva, amely Akadémiánk munkája szempontjából közvetlen jelentőséggel bír.

Tudományos életünk elmaradottságára általános társadalmi összefüggésekben az elmúlt évek folyamán többször rámutattam előadásaimban és cikkeimben a Társadalmi Szemlében. Akkor elsősorban arról volt szó, hogy a tudomány különböző területein még igen erős reakciós befolyásokkal felvegyük a harcot.

Ma már nincs szükség általánosságban beszélni tudományos életünk elmaradottságáról, hanem *konkrét*e kell feltárni, *hol és milyen formában* nyilatkozik ez meg. Ez a bíráló és önbíráló konkrét formákban való alkalmazásához vezet. Ez az ideológia egyes területein külön nagy munkát igénylő feladat. S hogy ismét arra a példára hivatkozzunk, amely számunkra utat mutat,

a Szovjetúnióban a Bolsevik Párt mindig konkrét formában foglalkozik az ideológia különböző területeivel, egy-egy tudományággal (biológia, nyelvészet, fiziológia) sőt sok esetben egy-egy könyvvel, mint például Alexandrov filozófiatörténeti tankönyvével, egy-egy filmmel, egy-egy indokolatlan irodalmi kritikával stb. Legyen szabad itt csak néhány utalással jelezni a ránk váró feladatokat.

a) Tudományos közvéleményünk ma még nem ébredt eléggé tudatára annak, hogy a tudomány társadalmi funkciója a népi demokráciában teljesen megváltozott, hogy a tudományt ma már az egész vonalon, teljes tudatossággal és minden tekintetben a szocializmus építésének szolgálatába kell állítani. A népi demokrácia a tudományok számára nemcsak eddig nem ismert lehetőségeket nyújt, hanem az eddiginél sokkal nagyobb feladatokat ró is reá. Ezeket a feladatokat, mint kötelelességeket vállaltuk az Akadémia új alapszabályainak kidolgozása és elfogadása által.

b) A népi demokrácia egész tudományos fejlődésének a Szovjetúnió élenjáró tudományának beható tanulmányozásán kell alapulnia és a Szovjetúnió tudományával való szoros együttműködésben, annak szellemében kell haladni. A Szovjetúnió nagy tudományos vívmányainak ismerete és felhasználása tekintetében azonban még a kezdet kezdetén állunk. Elmaradásunknak e tekintetben a multba visszanyúló objektív történeti okai is vannak, (a Horthy-korszakban országunk el volt zárva), de ma már nem ezekről az objektív, történeti okokról, hanem elmaradásunk jelenlegi okairól és azok megszüntetéséről kell beszélni. A Szovjetúnió tudományát illető ismereteinket még az esetlegesség, a közlések rendszertelensége, sokszor hézagos kivonatokra szorító jellege, sokszor a fordítások gyenge kvalitása jellemzi. Egyik legfontosabb feladatunk ezen a téren gyökeres fordulatot létrehozni.

c) A népi demokráciában különösen nagy jelentőséget nyer Sztálin már idézett megállapítása, hogy a kapitalista környezet, vagyis a mi viszonyaink közepette a nyugati imperialista burzsoázia ideológiai behatása kedvező talajt teremt a hazai reakciós ideológia maradványainak megelevenedésére. A burzsoá ideológiai befolyásnak tudvalevőleg nemcsak politikai, hanem irodalmi és tudományos formái is vannak s mennél kevesebb lehetősége van a reakciónak közvetlen politikai tevékenységre, annál inkább igyekszik behatolni, befurakodni a szellemi életbe, vagy meglapulni annak formái mögött. A tudomány terén is tudni kell, hogy az ideológiai reakció álcázza magát és külsőleg semleges, politikától »független« formában lép fel.

A népi demokrácia tudományának rendszeres, következetes, magas ideológiai színvonalon álló harcot kell folytatnia a nyugati, imperialista támadó ideológia mai megnyilvánulásai, elsősorban a kozmopolitizmus és burzsoá nacionalizmus ellen. A társadalomtudományok, de a természettudomány terén is, le kell leplezni a semlegesség, sőt néha a marxizmus álarcába bújó tudományos reakciót. Ilyen jelenségekkel találkozunk például a pedagógia és a pszichológia területén. (Pedológia, freudizmus stb.)

d) A filozófia terén már nem keveset tettünk a dialektikus materializmus népszerűsítése terén. Bár ezen a téren is még a munka javarésze előttünk áll, ugyanakkor meg kell mondani, hogy a népszerűsítésen és a marxista klasszikusok műveinek kiadásán kívül nagy feladatok vannak, amelyekhez úgyszólván még hozzá sem fogtunk. A dialektikus materializmus elméletét és módszerét úgy a társadalomtudományok, mint a természettudományok területén *konkréten alkalmazni*, — ez az új Magyar Tudományos Akadémia egyik legnagyobb feladata. A Szovjetúnió nagy tudományos vívmányainak tanulmányozásában, például a Micsurin—Liszenko féle biológia tanulmányozásában sem szorítkozhatunk (amint ez nálunk a legtöbbször történik) tisztán az *eredményekre*. Nem kevésbé fontos, hogy a figyelmet a *módszer* kérdésére irányítsuk, arra, hogy ezek a nagy eredmények a materialista dialektika következetes alkalmazásának voltak köszönhetőek, a metafizikus módszer, az idealisztikus elmélet elleni következetes harcban jöttek létre.

A filozófiát közelebb kell hoznunk az élethez, a népi demokrácia elméleti kérdéseihez, valamint a békéért folyó harc nagy ideológiai kérdéseihez.

Egész tudományos tevékenységünkkel, az emberek tudatának a szocializmus szellemében való átalakítását akarjuk szolgálni. Ezt a feladatot a maga teljességében megoldani *kultúrforradalmat* jelent. Kultúrforradalom nélkül nincsen szocializmus és marxista szellemű társadalmi-történeti tudományok nélkül nincsen kultúrforradalom!

Erőink nem engedik meg, hogy egy csapásra, máról holnapra behozzuk a társadalomtudomány terén kétségtelenül fennálló elmaradottságunkat. Nem is arról van szó, hogy varázsvesszővel megoldjuk az előttünk álló nagy és felelős feladatot. De a marxizmus-leninizmus elméletének szilárd alapjára támaszkodva, erőink összefogásával, új erők nevelésével, kutató munkánk helyes tervezésével, a kollektív és az egyéni tudományos munka szerves összekapcsolásával megsokszorozhatjuk a tudományos munka termelékenységét is, úgy amint az erők helyes felhasználása és helyes megszervezése általában megsokszorozza a munka termelékenységét. Ebben az értelemben ötéves tudományos tervünk kidolgozása új korszak kezdetét jelenti a magyar tudomány történetében.

Legyen szabad annak az elhatározásunknak kifejezést adni, hogy az újjáalakult Magyar Tudományos Akadémia társadalomtudományi-történet-tudományi osztálya ebben a szellemben eredményes és gyümölcsöző munkát fog folytatni s erőink mértékében hozzá fog járulni a szocializmus felé haladó népi demokrácia által kitűzött nagy cél eléréséhez, az ötéves terv sikeréhez.